

Gustav Vasa och skolans avfolkning

Undervisningens roll i förhandling om traditionell religion under tidig reformationstid i Sverige

JAKOB EVERTSSON

Jakob Evertsson är docent i kyrkohistoria vid Åbo akademi och forskare i historia vid Uppsala universitet.

jakob.evertsson@hist.uu.se

Under sin regeringstid uppmanade Gustav Vasa (1496–1560) frekvent folket att ”sätta sina barn i skola”, då det fanns risk för att ”skolstugorna och deras förmän bliva förlamade eller ödelagda”.¹ Skolorna avfolkades eller hade svårigheter att rekrytera nya elever i Sverige trots att den lutherska läran så starkt betonade pedagogiken som medel för den nya trons införande i landet. Det verkligt intressanta är att liknande förmaningar förekom ända fram till mitten av 1500-talet utan att de synes ha gett något avgörande resultat i praktiken. Det var uppenbarligen långt ifrån en enkel pedagogisk uppgift att från statligt håll förändra folkliga mentaliteter och föreställningar.² Gustaf Ivarsson uttrycker sig pragmatiskt när han skriver att man inte kunde förvänta sig att allmogen skulle visa något större intresse för en skola som stod i den nya lärans tjänst. En energisk och tålmodig fostran av folket var nödvändig för att få en förändring till stånd.³ Skolan i Sverige, den så

Denna artikel är författad inom ett projekt som har möjliggjorts genom ekonomiskt stöd från Helge Ax:son Johnsons stiftelse och Åke Wibergs stiftelse.

1. *Konung Gustaf den förstes registratur* 1544, 52. Hädanefter GR.

2. Förutom att Sverige var präglad av en traditionell agrar kultur saknades i stort sett särskilda sekulära och kyrkokritiska miljöer. Magnus Nyman, ”Katolikerna under de svenska reformationerna”, i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Renässansen*, Lund 2005, 227.

3. Gustaf Ivarsson, ”På lärdomens vägnar skall ingen brist finnas: Kyrkoordningen 1571 och skolordningen”, i Sven Kjällerström (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring*

kallade trivialskolan, var vid denna tid inriktad på utbildning av kyrkliga och statliga ämbetsmän snarare än att ge allmän folkbildning och var indelad i katedral- och stadsskolor.⁴ Den var öppen för alla men huvudsakligen var det pojkar från städerna och från präst- och högreståndsfamiljer som gick vidare till lärdomsskolan.⁵ I den tidiga reformationen befann sig såväl präster som allmoge förmodligen i ovisshet kring vad som skulle hända i framtiden och i detta ingick en osäkerhet över skolans ställning. Hur mycket var i denna föränderliga tid egentligen den skola värd som stått i den romersk-katolska kyrkans tjänst och som nu getts uppgiften att föra ut luthersk lära och dessutom på svenska?

Svårigheter med elevrekrytering till trivialskolan var inte unikt för Sverige utan förekom i flera andra länder i Europa under den tidiga reformationstiden. Tidigare internationell forskning har dock endast i förbigående berört de religiösa orsakerna till att skolorna på många håll avfolkades och detta inom ramen för mer övergripande studier om reformationen. I dessa studier anges några olika tänkbara förklaringar till att skolorna hade svårigheter att rekrytera nya elever under den första hälften av 1500-talet. Gerald Strauss menar i sin inflytelserika bok *Luther's House of Learning* att de problem som var förenade med att finansiera skolan under den tidiga reformationen gjorde att föräldrarna började betvivla värdet av formell utbildning och därmed upphörde att sända dem till skolan. En övergripande orsak som anges är att folket ska ha varit ointresserat av elitens religiositet och dess pedagogiska projekt.⁶ C. Scott Dixon har vidare hävdat att reformatörernas starka betoning av självinläring i hemmen medförde att tillräckliga satsningar till en början inte gjordes på skolorna, vilket ledde till en nedgång. Ett resultat av det var att folket inte sände barnen till skolan på grund av att man trodde att det inte längre fanns behov av lärda män och mässpräster.⁷

I nordiska länder, såsom Danmark, upphörde föräldrarna att sända barnen till skolan eftersom latinskolan i den tidiga reformationen till en början uppfattades som en rest av påvekyrkan.⁸ För svenskt vidkommande

tillkomst, innehåll och användning, Lund 1971, 323.

4. Albin Warne, "Den Svenska folkundervisningens historia från reformationen till 1809", i Viktor Fredriksson (red.), *Svenska folkskolans historia: I. Den svenska folkundervisningen intill 1809*, Stockholm 1940, 90.

5. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen, "Books, Literacy, and Religious Reading in the Lutheran North", i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*, Newcastle 2011, 7.

6. Gerald Strauss, *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*, Baltimore, MD 1978, 5–6, 14, 266.

7. C. Scott Dixon, *The Reformation and Rural Society: The Parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528–1603*, Cambridge 1996, 148–149.

8. Morten Fink-Jensen, "Kristendom, skole og pædagogik i Danmark før 1700", i Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen (red.), *Reformationen i dansk kirke og kultur*

har Per-Johan Ödman i *Reformationen som pedagogiskt projekt* hävdad att folket evakuerade lärdomsskolan på grund av de förändringar i evangelisk anda som ägt rum utan att detta riktigt klargjorts.⁹ I den östra rikshalvan Finland har osäkra utsikter till inkomst och tjänst i kyrkan angetts som skäl till att föräldrar inte vågade sända sina barn till skolan.¹⁰ Wilhelm Sjöstrand har vidare beskrivit skolans rekryteringsproblem i sitt översiktsverk *Pedagogikens historia* och menar att en skepsis mot den nya religionen utgjorde en avgörande faktor till att folket övergav skolan.¹¹ Även om olika skäl alltså har betonats i tidigare studier har de inte utretts på ett mer sammanhängande och systematiskt sätt, vilket motiverar en aktuell forskningsinsats. Syftet med denna artikel är därför att diskutera orsakerna till den minskade elevtillströmningen till skolan under den tidiga reformationen i Sverige som ett led i förhandling om traditionell religion.

Det källmaterial som finns att tillgå för att studera skolans utveckling under det tidiga 1500-talet är mycket begränsat, men vissa källor finns att tillgå för tidsperioden. Huvudsakligen är det dokument på formell beslutsnivå som används i denna studie. En central primärkälla är Gustav Vasas brev och skrivelser som finns samlade i *Konung Gustaf den förstes registratur*. Här återfinns vi kungens kommentarer och förmaningar till olika personer och rikets invånare i bland annat frågor som gällde skolan. Vidare granskas handlingar från riksdagarna, vilka återfinns i *Svenska riksdagsakter*. De olika bestämmelserna kring kyrkans och skolans reglering i form av kyrkoordningar och stadgar analyseras också.

Det spröda källmaterialet ger oss inte någon sammanhållen statistik över skolornas utveckling, vilket inledningsvis är viktigt att framhålla. Det går alltså inte att fastställa den exakta omfattningen av skolans ”avfolkning” i Sverige genom att granska dessa källor. Däremot förstärks intrycket av att skolan hade hamnat i en kris genom att både kunga- och rådsrätt frekvent gav varnande skriftliga omdömen om utbildningsväsendets tillstånd. Att så skedde även i andra länder, där mer utförligt statistiskt underlag finns tillgängligt, ger stöd för tesen att den svenska skolan hamnat i en negativ utveckling i samband med den tidiga reformationen. Vi bör dock samtidigt vara medvetna om den begränsning som finns i källmaterialet när det gäller den svenska kontexten.

1517–1700, Odense 2017, 373.

9. Per-Johan Ödman, *Reformationen som pedagogiskt projekt*, Stockholm 1984, 47, III–III.

10. Kauko Pirinen, *Finlands kyrkohistoria: 1. Medeltiden och reformationstiden*, Skellefteå 2000, 259.

11. Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogikens historia: 2. Sverige och de nordiska grannländerna till början av 1700-talet*, 2:a uppl., Lund 1965, 87–88, 92.

Tidsperioden som särskilt undersöks är 1527–1544, en period som kan betecknas som den tidigare fasen av reformationen. I anglosaxisk forskning beskrivs ofta den första hälften av 1500-talet som ”the eve of the reformation”, det vill säga reformationens gryning, vilket väl beskriver skeendet även för svensk del.¹² I Sverige kan riksdagen i Västerås 1527 sägas markera startpunkten för den läromässiga reformationen, även om det inte var lika tydligt för dåtiden, och riksdagen i Västerås 1544 markerar slutpunkten i denna tidiga fas. I samband med den förra riksdagen infördes Västerås ordinantia, en kortfattad förordning som visar på framväxten av den nya trosuppfattningen genom formuleringarna ”biskopen vige ingen till präst förutom den som kan predika Guds ord för folket” och ”i skola stugorna läses efter denna dag evangelium bland andra läxor eftersom det ju är kristliga skolor”.¹³ Vid den senare riksdagen fastställdes mer detaljerade förordningar som gjorde det svårt eller omöjligt att uppehålla de traditionella religiösa bruken. Några formuleringar var att ”Guds ord och det heliga evangeliet allmänligen skall brukas i den kristna församlingen”, att själamässorna skulle upphöra att firas och att det var förbjudet att tillbe helgon och företa sig pilgrimsresor.¹⁴ Detta år utmärktes även av att kyrka och stat inte längre ställde sig i opposition till varandra och prästeståndet inrättades i praktiken på nytt som underordnat kungamakten. Dessutom upphörde de större väpnade protesterna mot kungamaktens religionspolitik efter mötet.

Under senare decennier har teologiska förklaringsmodeller presenterats i historievetenskapen för att förstå vad som betecknats som ett passivt folkligt motstånd mot reformationen i olika länder.¹⁵ Denna forskning om trög-rörligheten i den folkliga tron och insikten om att det fanns ett religiöst folkligt motstånd mot reformationen har även vuxit fram i Sverige från slutet av 1990-talet och har särskilt uppmärksammat den romersk-katolska trosutövningen.¹⁶ Kyrkohistorikern Martin Berntson har anlagt ett delvis

12. Se exempelvis Eamon Duffy, ”Devotion to the Crucifix and Related Images in England on the Eve of the Reformation”, i Robert W. Scribner (red.), *Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1990, 21–36.

13. GR 1527, 243. Även om formuleringen i sig inte är en konfessionell formel innehöll den tydliga krav på förkunnelsen som, enligt Christer Pahlmblad, skilde sig från medeltidens syn på predikan. Det kunde enligt denna tolkning exempelvis handla om att inte använda sig av utombibliska texter såsom helgonlegender. Christer Pahlmblad, ”Fyra reformationstida påskpredikningar”, i Christer Pahlmblad & Sven-Åke Selander (red.), *Svensk påskpredikan genom tiderna*, Skellefteå 2010, 52.

14. Emil Hildebrand & Oscar Alin (red.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521–1718: 1:1. 1521–1544*, Stockholm 1887, 390.

15. Se Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England c.1400–c.1580*, New Haven, CT 1992; Alexandra Walsham, *Church Papists: Catholicism, Conformity and Confessional Polemic in Early Modern England*, Woodbridge 1999.

16. Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Doften av rykande veckor: Reformationen ur*

annat perspektiv och har hävdad att *förhandling om traditionell religion* är ett mer passande begrepp för att granska den långsamma utvecklingen för reformationen i Sverige. Det handlar här om att folket i olika tider kunde förhandla om vad de betraktade som alltför stora ingrepp i kyrkostrukturen. Värnandet om den traditionella religionen kan förstås som en önskan att behålla traditionella helgdagar, liturgi, vördnad av föremål och platser samt ett visst moraliskt beteende. Enligt Berntson kan synen på reformationen som ett inte helt framgångsrikt pedagogiskt projekt förenas med konfessionaliseringstesens beskrivning av reformationen som ett mer eller mindre lyckosamt försök att disciplinera folket. Samtidigt fanns en avsikt hos eliten att nå fram till ett konfessionellt ideal som i praktiken kunde förkastas eller anammas av folket på sockennivå. Utifrån detta antagande menar han att ”det moraliska och andliga livet var präglad av en förhandling mellan lokala makthavare och elitens representanter”.¹⁷ Berntsons perspektiv är teoretiskt vägledande för denna studie, där skolan ses som en arena för förhandling om traditionell religion.

Den nya lutherska undervisningen och skolan

Under senmedeltiden förväntades husbonden se till att barnen lärde sig trosbekännelsen, Herrens bön och änglahälsningen (Ave Maria). Vidare var det viktigt att alla lärde sig de centrala trosartiklarna, vilka som var de sju sakramenten och vad som hörde till dygder respektive synder. Prästen berörde dessa olika element i predikan och gav enklare utläggningar och församlingen upprepade efter prästen de centrala trosformuleringarna efter predikan. Kunskaperna kunde kontrolleras inför bikten och även i samband med dop.¹⁸

Med reformationens betoning på förkunnelsen av Guds ord hamnade kunskapsinläringen än mer i fokus, då krav började ställas på läsförmåga och kunskap i Luthers lilla katekes. Det var framför allt genom den lilla katekesen som den nya lutherska undervisningen så småningom nådde ut till de breda folklagren. Samtidigt bör det framhållas att muntlig traditionsförmedling fortfarande var det vanliga för majoriteten av befolkningen under den första tiden. Liksom i den tidigare undervisningen lärde man sig Fader vår, trosbekännelsen och inledningsvis intressant nog även änglahälsningen, vilket framkommer vid kyrkomötet i Örebro 1529. Den senare fick dock inte användas som bön utan som lovsång och ersattes snart av tio Guds bud.

folkets perspektiv, Skellefteå 2016; Magnus Nyman, *Förlorarnas historia: Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, Uppsala 1997.

17. Martin Berntson, *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*, Skellefteå 2017, 294–296.

18. Yngve Brilioth, *Svensk kyrkokunskap*, 2:a uppl., Stockholm 1946, 1–2, 270–271.

Därtill kom andra kristna texter som skulle läras in utantill med bestämda svar på frågor kring texternas innebörd för att få en förståelse av innehållet. Redan på 1500-talet förekom att man vid visitationer kontrollerade om ungdomarna undervisats i katekesen.¹⁹

Även om säkra belägg finns för att en fullständig svensk katekes för folket var tillgänglig på svenska tidigast 1537, så förelåg delar av det kateketiska innehållet redan i Olaus Petris (1493–1552) *Een nyttwgh wnderwijsning*, som utkom 1526 och fungerade som lärobok och stöd för prästerna. Den var en katekes för prästernas undervisning, men utan frågor och svar som Sven Kjällerström formulerar det.²⁰ Nya testamentet fanns tillgängligt på svenska från samma år och Olaus Petri uppmanade de präster som hade tillgång till översättningen att efter predikan läsa ett kapitel högt så att folket skulle ”vänja sig” vid att höra Guds ord på sitt eget modersmål. Enligt Birger Olsson var det fråga om ett liturgiskt-didaktiskt bruk av de första översättningarna.²¹ Det fanns ett naturligt samband mellan den pedagogik som ägde rum i kyrkan och skolan eftersom den senare förutsatte den förra. Användningen av den svenska översättningen av Nya testamentet i gudstjänsten och den kateketiska undervisningen visade tydligt att en förändring av kyrkan hade inträtt även om det skedde gradvis och i olika takt i landets stift.²²

I den moderna religiositeten fick, i humanismens anda, kunskap i kyrkolärens innehåll en allt större betydelse i många länder i Europa. Både protestantiska och romersk-katolska kyrkoledare såg vid denna tid undervisningen som central i det kyrkliga livet och sökte stärka den med olika medel.²³ Som Jo Ann Hoepfner Moran visar i en studie av England, var senmedeltiden en period av expanderande skolundervisning i läsning, sång och skrivning, vilket gör 1500-talet mindre revolutionärt i detta avseende än vad som ofta hävdats.²⁴ Den stora majoriteten av befolkningen i Sverige undervisades endast i reformationens teologi från predikstolen, kompletterad av

19. Hildebrand & Alin, *Svenska riksdagsakter 1521–1544*, 119; Warne, ”Den svenska folkundervisningens historia”, 74.

20. Sven Kjällerström, ”Vår första lutherska katekes och dess översättare”, *Kyrkohistorisk årskrift* 31 (1931), 128–130.

21. Birger Olsson, ”Bibeln på svenska”, i Åke André, *Sveriges kyrkohistoria: 3. Reformationstid*, Stockholm 1999, 245–246.

22. Enligt tillgängliga uppgifter ska översättningen av Nya testamentet från år 1526 ha tryckts i 2 000 exemplar och sålts till varje församling för tre mark. Olsson, ”Bibeln på svenska”, 241.

23. Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002, 175.

24. Jo Ann Hoepfner Moran, *The Growth of English Schooling 1340–1548: Learning, Literacy, and Laicization in Pre-Reformation York Diocese*, Princeton, NJ 1985, 225.

hemundervisning i katekesen. Katekesens huvudstycken kom att läsas upp i samband med predikan och särskilda katekespredikningar gavs också.²⁵

Utbildning blev en viktig fråga för kungen och det nya protestantiska Sverige liksom i andra nationalstater, inte minst eftersom den på sikt blev en väg till att förändra teologin och lära ut underdånighet gentemot regenten som statens och kyrkans överhuvud.²⁶ I skolan kunde eleverna eller djäk-narna utbildas vidare för kyrklig tjänst eller till ämbetsmän i kronans tjänst, vilket skett sedan medeltiden. Den så kallade trivialskolan hade sedan länge varit uppdelad i katedralskolor och stadsskolor och erbjöd möjlighet för elever att få en högre utbildning. Den förstnämnda var avsedd för studier till präst och drevs av stiftens domkapitel och den sistnämnda utbildade borgarsöner och var knuten till stadens förvaltning och därmed mer fristående från kyrkan. Det finns i källorna visst belägg för att 25 skolor var i bruk i början av 1500-talet, varav 17 var stadsskolor och åtta var katedralskolor.²⁷

Under Gustav Vasas tid lades klosterskolorna ned, katedralskolorna förlorade delvis sin ställning och stadsskolorna fick huvudansvaret för undervisningen. Fortsättningsvis kom dock kyrkan att ansvara för utbildningsväsendet och målet var att utbilda både präster och ämbetsmän till statsförvaltningen. Djäknarna var ofta fattiga och därmed beroende av allmosor från så kallad sockengång – ett lagligt och reglerat tiggeri.²⁸ Metodiskt sett var de första reformatoriska skolordningarna knappast progressiva, som Per-Johan Ödman påpekat, utan de stod i kontinuitet med den tidigare undervisningen. Trots att det förelåg stora likheter med del medeltida skolan – exempelvis förblev klassiska studiers och latinets ställning stark – var den nya skolan religiöst sett en ny skola.²⁹

Redan i Västerås ordinantia från 1527 framgår att evangelium skulle läsas i alla skolor från denna tidpunkt ”eftersom det ju var kristliga skolor”.³⁰ Det var först med reformationen som ämnet kristendomskunskap gavs en fast plats i latinskolans läroplan. En timme om dagen vigdes åt dessa studier, som under veckans lopp skulle fördelas lika på katekes- och

25. Åke Andrén, *Nattvarvsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv: Skriftermål och fasta*, Stockholm 1952, 79–80.

26. Warne, ”Den svenska folkundervisningens historia”, 94.

27. Roger Andersson, ”Undervisning och utbildning”, i Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria: 2. Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999, 221–222; Edvard Rodhe, ”Den svenska folkskolans förhistoria särskilt under medeltiden”, i Viktor Fredriksson (red.), *Svenska folkskolans historia: 1. Den svenska folkundervisningen intill 1809*, Stockholm 1940, 54–55.

28. Stefan Rimm, ”Den lärda skolan”, i Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: En introduktion*, Lund 2011, 53–54.

29. Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, vol. 1, Stockholm 1995, 105.

30. Originalformuleringen lyder: ”J skola stwghor laeses epter thenna dagh Ewangelium j bland andra lectzor epter thet aer jw cristeliga scolat.” GR 1527, 243.

bibelstudier. På söndagarna förhöordes djäknarna på lilla katekesen, publicerad i Tyskland 1529. Bibelböckerna studerades inte bara språkligt utan gavs även en teologisk tolkning och förklaring.³¹ Stor vikt lades fortsättningsvis vid elevernas böneliv och de fick vid sidan av studierna även uppgifter såsom att bidra med sång till morgon- och aftonbön samt vid mässorna.³² Förutom att ansvaret för kyrkosången utvidgades var alltså det nya att den lutherska tolkningen av Bibeln skulle ges ett utökat utrymme i såväl kyrka som skola. Det fanns därmed en tydlig koppling mellan skolans undervisning och indoktrineringen av den nya lutherska läran, vilken självklart var beroende av att elever rekryterades. Detta var en anledning till att Gustav Vasa frågade hur ”kristendomen” skulle kunna uppehållas när inga elever fanns att tillgå.³³

Superintendenten Georg Norman (d. ca 1552), som i praktiken fungerade som ett slags kyrkominister, kallades in från Tyskland i slutet av 1530-talet för att bland annat förbättra skolundervisningen och han presenterade sina idéer i sina *Articuli ordinantiae* omkring 1540, vilka fungerade som visitationsordning med en tidig skolordning. Här byggde Norman på Melanchthons skolordning från 1528, med läsning av klassiska författare, grammatik och retorik liksom undervisning i kristendom.³⁴

I 1571 års kyrkoordning beskrivs den lutherska skolan genom den formella läroplanen av Laurentius Petri (1499–1573), som i realiteten varit i bruk åtminstone sedan 1548, även om den inte officiellt sanktionerades av Gustav Vasa. Här kan vi emellertid finna beskrivningar av skolans uppbyggnad och innehåll så som den kan ha fungerat under den tidiga reformationen. Skolan omfattade tre till fyra klasser och eleverna gick flera år i samma klass. Pedagogiken byggde metodiskt på repetition och utantillinläring eftersom skolböcker ofta saknades. Detta blev alltså ett sätt att få stoffet att präntas in i elevernas minne. Inledningsvis läste man skrivning, stavning, katekesläsning och latin. Grammatikstudier i latin fördjupades allt mer och man läste därefter romerska författare, retorik och dialektik. Av detta kan vi utläsa att det klassiska studiet fortsatt utgjorde en väsentlig del av utbildningen, även om det religiösa innehållet ansågs vara av särskilt stor betydelse.³⁵

31. Ivarsson, ”På lärdomens vägnar”, 328–329.

32. GR 1529, II.

33. GR 1533, 2II.

34. Carl-Gustaf Andréén, ”Bildning och reformationen”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 93 (2017), 25.

35. ”Den svenska kyrkoordningen”, i Sven Kjöllérström (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Lund 1971, 181–193. Jämför Andersson, ”Undervisning och utbildning”, 221–222.

Religionsprotest och kyrkoreduktion

En kritik förekom enligt Gustav Vasa felaktigt mot att han ville ta allt från kyrkorna och lägga alla prästbol (prästboställen) öde, vilket lett till att ”varken en eller annan snart sätta sina barn till skola”.³⁶ Han uppgav alltså själv en orsak till att allt färre bevistade skolorna, nämligen folkliga reaktioner på reduktionen av kyrkans egendom och kyrksilver till kronan. Enligt kungen hade detta rykte uppstått eftersom Västerås recess använts som svepskäl för att frånta kyrka, kloster och prästgårdar mer egendom än vad som var lagligt.³⁷ En del av reduktionen skedde visserligen till förmån för frälset, men det förekom att ättlingar till donatorer såsom Axel Eriksson (ca 1500–1559), vars förfader hade skänkt gods till skolan i Enköping, sökte återta donerad egendom utan kungens godkännande.³⁸ Det är samtidigt ett välkänt faktum att kronans behov av pengar för att betala skulder till lybeckarna var omfattande och Gustav Vasa själv såg en möjlighet i att kräva bidrag från kyrkan, som av tradition varit skattebefriad. Under 1520-talet försäkrade kungen att de indragningar som gjordes från kyrkorna för detta syfte var lån som skulle betalas tillbaka. Att använda kyrkan som bank var förvisso inte något nytt, det hade ett flertal kungar tidigare i historien också gjort. Det nya var att reformatorisk teologi användes för att förvandla kyrkans pengar till ”folkets pengar” och därmed göra dessa medel möjliga att disponera av kungen för olika ändamål.³⁹

Som Alf Åberg påpekat ledde inte intäkterna från de nya skatterna omedelbart till exempelvis byggandet av nya skolor som ersättning för dem som drivits av präster och munkar i domkapitel och kloster. I huvudsak gick de i stället till att ”avlöna och underhålla krigsfolk”.⁴⁰ Kungen hävdade dock i talet till ständerna 1544 att han med hjälp av kyrksilvret ville upprätta skolor ”till det bästa och till Guds lärdoms uppehållande”.⁴¹ Möjligen hade en omsvängning skett efter att krigsskulderna betalats, så att en större del av medlen från denna tid gick till skolorna. Oavsett ändamål sågs indragningarna av liturgiska föremål som monstranser, kalkar och patener från kyrkor och kloster av många som ett ingrepp i den kollektiva trosutövningen och ledde

36. GR 1530, 68. Dessa formuleringar återkom i en kunglig proposition vid rådmötet i Stockholm 1533. Hildebrand & Alin, *Svenska riksdagsakter 1521–1544*, 197.

37. GR 1530, 68. Det har hävdats att de metoder som Gustav Vasa använde för att pressa kyrkan på pengar inte var nya, men att han drev dem hårdare och mer konsekvent än sina föregångare. Erik Petré, ”Laurentius Andreæ och Olavus Petri – två Strängnäs-klerker i nationalismens och reformationens brännpunkt”, i Samuel Rubenson (red.) *Öppna gränser: Ekumeniskt och europeiskt i Strängnäs stift genom tiderna*, Stockholm 1992, 78.

38. Sven Ljung, *Enköpings stads historia: 1. Tiden till och med 1718*, Lund 1963, 75.

39. Hugo Yrwing, *Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527*, Lund 1956, 30–34.

40. Alf Åberg, *Nils Dacke och Landsfadern*, Stockholm 1969, 69.

41. Hildebrand & Alin, *Svenska riksdagsakter 1521–1544*, 349.

till olika former av folkliga reaktioner runt om i Sverige. Flera av de uppror och protester som förekom hade, som Martin Berntson visat, förutom ekonomiska orsaker, som övergripande motiv att försvara den traditionella religion som uppfattades som hotad.⁴² Indragningen av exempelvis monstrarer försvarade tillbedjandet av Kristus utanför mässans rammar, något som enligt Stina Fallberg Sundmark var ett hårt slag mot den traditionella religionsutövningen i sockenkyrkorna.⁴³

Att dra in tionde till kronan från kyrkan och att upphäva dess ekonomiska och politiska makt visade synligt att kyrkans överhuvud nu var kungen och inte påven. Kungen ville således även reducera kyrkans starka maktställning och reformatörernas argument användes för att genomföra förändringar i denna riktning.⁴⁴ Flera olika vågor av konfiskationer förekom som hade delvis olika ändamål. Troligen var missnöjet med skatterna lokalt inte ett lika stort problem i socknarna åren som närmast följde 1527, eftersom beskattningarna till en början främst gällde det högre prästerskapet, biskopar och domkapitel och deras godsegendomar. När även de vanliga prästtjänsterna och lokala sockenkyrkorna så småningom drabbades blev indragningarnas konsekvenser allt mer uppenbara även för vanliga sockenbor, vilket enligt Ivarsson torde ha påverkat deras inställning negativt i relation till skolan.⁴⁵ Att barnen togs från skolan kunde i det sammanhanget vara ett sätt för folket att manifesteras sitt missnöje med reduktionen av kyrkliga föremål som sammanhängde med firandet av den traditionella liturgin. I förlängningen kan det upplevda ödeläggandet av prästboställena ha skapat en oro för framtida inkomst för präststudenter, vilket vi återkommer till nedan.

Tionde och allmosors överförande på skolan

Ett annat i förstone ekonomiskt motiv för skolans avfolkning som framträder i kungens brev var att socknarna inte ansågs bidra med det tionde och de allmosor som de var ålagda. I ett öppet brev till landets invånare från 1533 inskräptes allvaret i att skolorna förlorat så många djäknar att vissa stadsskolor var mer eller mindre ödelagda och andra hade minskat från 200 djäknar

42. Martin Berntson, *Mässan och arborstet: Uppror och reformation i Sverige 1525–1544*, Skellefteå 2010, 230–231.

43. Stina Fallberg Sundmark, ”Den sakramentalt närvarande Kristus: Teologi och bruk i medeltida och reformatorisk tradition”, i Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Doften av rykande veckor: Reformationen ur folkets perspektiv*, Skellefteå 2016, 102–103.

44. Ingun Montgomery, ”Den svenska religionspolitiken”, i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*, Oslo 1990, 120–121.

45. Ivarsson, ”På lärdomens vägnar”, 323–324. Herman Schück menar på samma sätt att den kyrkoreduktion som börjat i toppen hade fullföljts ned till kyrkans bas och ”vållade kraftig reaktion hos den allmog, som hade föga till övers för biskop och kapitel”. Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm 1959, 584–585.

till endast ett femtiotal. Till största delen berodde det enligt Gustav Vasa på att folk inte ville sätta sina barn i skola som de förväntades göra. Inte heller ville de bidra i tillräcklig omfattning med allmosor till deras studier, vilket ledde till att vissa ”måste för fattigdom övergiva skolan, och taga sig annat för, eftersom de icke kunna få den undsättning med vilken de skulle hålla sig mätta”. Kungen uppmanade därför befolkningen att se till att barnen gick i skolan och att de hjälpte dem ekonomiskt att genomföra studierna.⁴⁶ Han menade senare att ”ganska få vill nu sätta sina barn i skola och lära sig” eftersom tiondet inte betalats i tillräcklig omfattning. I ett förmaningsbrev till folket i Uppland, Södermanland och Västerås stift från samma år hävdade Gustav Vasa att en del prostar hade beklagat sig över att en stor del av folket undandragit sig från att betala det rätta tiondet. Då det rädde brist på medel till bland annat skolstugorna och studenternas nödtorft hotade därför böter mot dem som inte betalat sitt tionde.⁴⁷

En orsak till uteblivna inkomster låg i själva övergången från traditionell religion till luthersk tro och de förhandlingar med folket som detta innebar. När de senmedeltida vägarna som kyrkan haft för att generera inkomster upphörde behövde man hitta nya sätt att finansiera exempelvis skolorna. I Tyskland förväntades socknarna bekosta skolorna, vilket skulle ske genom fattigkistan som alla tänktes bidra till. Som Charlotte Methuen har framhållit var det dock inte självklart att de individer som bidragit till kyrkans ekonomi genom donationer till ljus för helgonaltare, kapell eller själamässor för anhöriga önskade att dessa summor i stället gick till att bekosta fattigvård och skolor.⁴⁸ Ett exempel på detta från Sverige är den så kallade S:t Olofspenningen eller *votum Olai*, som de norra delarna av Uppsala stift hade samlat in till Uppsala domkyrka sedan 1314. Den var en *prebenda*, eller en kyrklig stiftelse, till själamässors uppehållande, avsedd att bidra till finansieringen av en ständig vikarie vid S:t Olofs och S:t Eriks kapell i Uppsala domkyrka, men som 1534 omvandlades till inkomst för skolmästaren i Uppsala.⁴⁹ Enligt Gustav Vasa hade inkomsten från Olofspenningen bidragit till skolmästarens lön som ”undsättning och

46. GR 1533, 211.

47. GR 1540, 167–169.

48. Charlotte Methuen, ”Education in the Reformation”, i Ulinka Rublack (red.), *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*, Oxford 2017, 489.

49. Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne: Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*, vol. 3, Uppsala 1925, 333; Peter Wieselgren, ”Bildningsanstalterna i Sverige under Reformations-tidehvarvet 1523–1600”, *Skandia: Tidskrift för vetenskap och konst* 5:2 (1835), 180. Vid Skara domkyrka fanns exempelvis 21 prebenden, de flesta var socknar runt Skara, av vilka ett antal var altartiftelser instiftade till något helgons ära. Hilding Johansson, ”Skara som stiftsstad”, i *Skara: 1. Före 1700*, Skara 1986, 463–464.

underhåll”. Nu vägrade dock delar av allmogen att bidra med denna penning ”med vad orsaker kunna vi icke fullt veta” och därför befallde han att medlen måste komma att uppbäras av skolmästaren.⁵⁰

Vidare förändrades de teologiska motiven för att ge allmosor, från att vara en handling som bidrog till själens frälsning till att bli ett ansvar för de lokala socknarna och en skyldighet för varje kristen som ett uttryck för kärlek till sin nästa.⁵¹ Gerald Strauss har hävdats att folket var ålagt att samarbeta genom att betala huvuddelen av skolväsendets kostnad och erbjuda barnen som elever. De besvarade detta genom ett ivrigt motstånd, vilket ständigt förbryllade skolans ämbetsmän i Tyskland och vilket Strauss betecknar som ett ”eftersläpande folkligt gensvar” på den nya utbildningen.⁵² Ett rimligt antagande är att det fanns religiösa motiv bakom vad som av Gustav Vasa presenterades som enbart ekonomiska motiv till att skolan och dess djäknar inte fick tillräckligt stor andel medel att disponera. Att tiondet inte betalades berodde, åtminstone till en del, på förändringen av det system för allmosor och tionde som hade hört till den traditionella religionsutövningen: att medlen i allt högre grad överfördes till skola och fattigvård snarare än att som tidigare finansiera gudstjänstlivet.

Ett försvagat utbildningsväsende

En anledning till att elevrekryteringen minskade har även att göra med hur synen på utbildningen förändrades både hos kungamakt och folk och att de traditionella latinskolorna därför till en början hamnade i svårigheter. Rikets råd beskrev 1530 situationen för skolan på följande sätt: ”skolorna varda platt förlagda, riket till en dråplig och obotlig skada, det är för ögonen” och att ”vad de goda män där hjälpa kunde att skolorna bliva vid makt, vilja de gärna göra”.⁵³

Dixon visar att reformationen ledde till en nedgång i antal elever i hela Tyskland, något som till en del berodde på reformatorernas betoning av självinläring. Efter en tid blev det dock uppenbart att satsningar behövde göras på skolorna och Martin Luther framhävde exempelvis att det i varje stad borde finnas latinskolor. Från dessa kunde sedan de mer kompetenta väljas ut för tjänst i kyrka eller stat. Han menade att när allmogen såg att deras barn kunde bli präster, predikanter eller andra typer av ämbetsmän i staten så kommer de åter att sätta barnen i skola. Inte förrän vid mitten

50. GR 1548, 278–279.

51. Martin Schwarz Lausten, ”The Early Reformation in Denmark and Norway 1520–1559”, i Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, Cambridge 1995, 38.

52. Strauss, *Luther's House of Learning*, 14.

53. GR 1530, 71–72.

av 1500-talet fick dessa utbildningsreformer dock tydligt genomslag enligt Dixon.⁵⁴

Det är rimligt att tänka sig att det även i Sverige förelåg en liknande osäkerhet kring de olika bud som gavs om utbildningens betydelse i den tidiga reformationen och att detta bidrog till nedrustningen av skolan. Gustav Vasa var själv kluven i relation till den klassiska bildningen. Under hans tid som regent låg Uppsala universitet nere, klosterskolor avskaffades gradvis som bildningsanstalter och katedralskolorna försvagades. Enligt Magnus Nyman medförde de gamla domkapitlens upplösning och att många intellektuella gick i landsflykt eller blev oanvändbara för regimen att utbildningssystemet förföll.⁵⁵ Kanikerna, som var de mest lärda prästerna i stiftet med övergripande ansvar för prästutbildningen, reducerades kraftigt i antal under den tidiga reformationen, i vissa större stift från tjugo till sex personer, och till sättningen av tjänsterna gjordes helt beroende av statsmakten. Ett resultat av bristen på lärda präster var att även det lägre prästerskapets bildningsnivå sjönk och att det blev svårt att rekrytera prästkandidater.⁵⁶ Institutionella förändringar var alltså en faktor bakom skolans förändrade status i Sverige. Rikets råd framhöll 1546 att skolorna i riket dagligen försvagades så att riket med tiden riskerade att få stor brist på präster och andra ämbetsmän.⁵⁷

I England var en stor del av prästerskapet vid denna tid olärda och en del även analfabeter, enligt Fredrica Harris Thompsett, vilket naturligt nog ledde till stora utmaningar i utbildningen av befolkningen i den lutherska tron.⁵⁸ Trots att liknande omständigheter rimligen förelåg i Sverige behövde kungen utbildade personer för tjänstgöring i både kyrka och ämbetsverk. Även om Gustav Vasa inte är känd för att ha värderat högre utbildning särskilt högt såg han sig nog därför nödgad att betona skolans betydelse i sina brev och skrivelser.⁵⁹ Ett sätt att möta skolornas nedgång var att ställa nya krav på utbildning av skolmästarna för att förbättra undervisningen i den

54. Dixon, *The Reformation and Rural Society*, 149–150.

55. Nyman, *Förlorarnas historia*, 43.

56. Henrik Sandblad, "Kyrka och kulturliv i Skara under reformations- och stormaktstid", i *Skara: 1. Före 1700*, Skara 1986, 626–629.

57. Emil Hildebrand (red.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521–1718: 1:2. 1544–1560*, Stockholm 1888, 480.

58. Fredrica Harris Thompsett, "Godly Instruction in Reformation England: The Challenge of Religious Education in the Tudor Commonwealth", i John H. Westerhoff & O.C. Edwards (red.), *A Faithful Church: Issues in the History of Catechesis*, Wilton 1981, 179. Det förelåg dock ingen självklar korrelation mellan att prästen var lärd och hans benägenhet att undervisa barnen. Det har påvisats att vissa olärda präster i Yorks stift uppvisade högre aktivitet inom detta område. Philippa Tudor, "Religious Instruction for Children and Adolescents in the Early English Reformation", *Journal of Ecclesiastical History* 35 (1984), 411.

59. E.I. Kouri, "The Early Reformation in Sweden and Finland c. 1520–1560", i Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, Cambridge 1995, 59.

lutherska skolan. I ett brev till samtliga invånare i Skara stift skrev Gustav Vasa att biskopen skulle ha översikt över skolan så att ”goda, trogna och förståndiga personer utbildas till skolmästare”, som undervisade barn och fattiga djäknar i både andlig och världslig lärdom.⁶⁰

Beskattningen av kyrklig egendom och att de gamla domkapitlen med sin prästutbildning lades ned eller förändrades var orsaker till den tidigare skoltraditionens förfall menar Egil Johansson. Inte förrän på 1540-talet kom åter viss prästutbildning att ges vid domkyrkorna och domkapitlen blev då ledande i upprustningen av ett nytt skolsystem.⁶¹ Den första tiden av reformationen hamnade således trivialskolan i ett sorts vakuum eftersom den stått på romersk-katolsk grund och att befolkningen inledningsvis möjligen inte såg nyttan med den nya utbildningen och vad den skulle leda fram till. Domkapitlens försvagning och minskad tillgång till lärda präster var även faktorer som påverkade skolan negativt. Detta ledde inledningsvis till en nedrustning av utbildningsväsendet, såsom exempelvis var fallet i den tyska kontexten.

En praktisk mentalitet växer fram

Statens och kyrkans behov av präster och ämbetsmän var ett ofta förekommande skäl som angavs av kungen för att skolan var nödvändig. Detta var ett led i kungens nya roll som folkuppfostrare i såväl moraliska frågor som kunskapsfrågor. Officiellt statliga attityder till barndomen växte fram i Europa under denna tid och innebar att barnen inte endast skulle vara ett stöd för sina föräldrar, utan också bli användbara medlemmar för kyrka och stat.⁶² Tydligt var det dock inte enkelt att rekrytera elever till rikets tjänst ens bland dem som fortfarande gick i skolan. I ett kungligt brev till menigheten församlad vid Tjugonedagmarknaden i Enköping 1542 framfördes de kraftfulla orden att om barnen inte gick i skolan riskerade de att uppfostras i självsvald och synd så att de ”leva som en hop oskäligen djur”. Det var därför bättre och nyttigare att ungdomen ”måtte komma till någon god lärdom, antingen i skolan, eller till ämbeten, och icke alla bliva köpmän eller bönder”.⁶³ Liknande skarpa formuleringar hade tidigare använts av Martin Luther när han betonade utbildningens vikt för det uppväxande släktet.⁶⁴

60. GR 1544, 80.

61. Egil Johansson, ”Kyrkan och undervisningen”, i Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria: 4. Enhetskyrkans tid*, Stockholm 2002, 250.

62. Shona Maclean Vance, ”Godly Citizens and Civic Unrest: Tensions in Schooling in Aberdeen in the Era of the Reformation”, *European Review of History* 7 (2000), 125.

63. GR 1542, 2–5. Liknande argument hade även framförts vid Distingsmarknaden i Uppsala. GR 1541, 203.

64. Strauss, *Luther's House of Learning*, 7.

Möjligen fungerade reformatörernas propaganda för skolan som inspiration för Gustav Vasa när han betonade dess nytta för staten. Tydligt tog han sig här an uppgiften som folkfostrare, men en rädsla fanns även från kungens sida att de flesta skulle välja den praktiska banan snarare än teoretiska studier, vilket skulle försvåra rekryteringen av ämbetsmän till rikets kanslier och kammarverk. För sådan tjänst var det nödvändigt med genomgången skolutbildning. Att så få satte barnen i skola innebar enligt Gustav Vasa att det förelåg stor risk för att det skulle komma att råda brist på lärda män i framtiden.⁶⁵

Susan Karant-Nunn har visat att de lärdomsskolor som togs över under reformationen i Sachsen inte nådde popularitet utanför en liten urban klass som hade humanistiska värderingar. Däremot såg hantverkare inte något syfte med att bevista lärdomsskolan och valde därför lärlingskap eller att gå på olicensierade privata skolor.⁶⁶ William J. Wright menar att renässansens impulser till att stärka den klassiska bildningen minskade i betydelse redan från 1520-talet. I Hessen började exempelvis de unga anamma en mer praktisk mentalitet och intresserade sig alltmer för att lära sig handel snarare än att gå i skolan, vilket ledde till att skolorna tömdes. Martin Luther kom dock att försvara den klassiska utbildningen och betonade att staten hade ansvaret för att se till att undersåtarna sände sina barn till skolan. Att han hävdade utbildningens vikt både för religiösa och världsliga yrken påverkade, enligt Wright, åtminstone myndigheterna i de nya rikena och furstendömena i positiv riktning.⁶⁷

Framväxten av en praktisk mentalitet i Sverige var förmodligen ett skäl till att Gustav Vasa argumenterade på liknande sätt som Luther. I ett plakat till menigheten i Uppsala 1540 uppmanade han till exempel alla att sätta en del av barnen i skola så att de i framtiden kunde tjäna riket både i andliga och världsliga saker – vilket var en för honom vanlig formulering.⁶⁸ En orsak till oviljan att sätta barnen i skola förefaller alltså även i Sverige vara att en mer praktisk orientering vann insteg i samhället och att man därför valde att bli köpman eller bonde snarare än att välja mer teoretiska studier.

Oro för framtida inkomst, konkurrens och skolans finansiering

Det kunde finnas visst fog för oro för den framtida inkomsten i en föränderlig tillvaro och rykten bidrog till denna osäkerhet. I Finland spreds i början

65. GR 1540, 169.

66. Susan Karant-Nunn, "The Reality of Early Lutheran Education: The Electoral District of Saxony", *Lutherjahrbuch* 57 (1990), 132, 144.

67. William J. Wright, "The Impact of the Reformation on Hessian Education", *Church History: Studies in Christianity and Culture* 44 (1975), 185–186.

68. GR 1540, 203.

av reformationen ett rykte att prästernas löner hade reducerats så kraftigt att nästan inget blev kvar. Osäkra utsikter till inkomst och tjänst i kyrkan var antagligen ett viktigt skäl till att föräldrar inte vågade sända sina barn till skolan.⁶⁹ Kritiken mot att prästboställena lagts öde var förmodligen ett uttryck för en ovilja att satsa på studier när det på grund av minskade inkomster ändå inte fanns någon prästkarriär att se fram emot.⁷⁰

Ett resultat av bristen på djäknar för såväl kyrklig som statlig tjänst var att det kunde uppstå konkurrens mellan kronan och kyrkan om var de mest begåvade studenterna skulle styra sin bana. Ett intressant exempel på detta är när Gustav Vasa beklagade sig över att rektorn Mikael Agricola (ca 1507–1557) ännu inte sänt tre djäknar från Åbo skolstuga som kunde vara lämpliga för kunglig tjänst. Om detta inte skedde så hotade kungen med att ”göra annat till saken”.⁷¹ Det är tydligt att Agricola önskade att djäknarna i stället fortsatte sina studier för att så småningom kunna bli prästvigda. Ärkebiskop Laurentius Petri var, liksom Agricola, även främst intresserad av att de mest kvalificerade djäknarna gick vidare till teologiska studier och prästvigning.⁷² Rektorn i Viborg beklagade sig över att djäknarna ”bortrövades” i förtid från skolan för att tjänstgöra i central- och lokalförvaltningen. Det hade tydligen gått så långt att de inte längre vågade gå djäknegång för att be om bidrag till studierna.⁷³ Denna situation av konkurrens, i kombination med en oro för framtida försörjning, torde ha påverkat djäknarna och deras föräldrar så att fler valde en mer praktisk och i deras ögon säkrare yrkesbana.⁷⁴

Ett annat problem som försvårade undervisningen i den tidiga reformationen var att skolan kunde ha svårt att få tillräcklig finansiering för att upprätthålla en god nivå. Detta medförde bland annat bekymmer i rekryteringen av nya skolmästare, vilket i sin tur kunde försämra yrkets status. Eftersom skolbyggnaden kunde vara av låg standard och lönen låg var det ofta svårt att rekrytera kompetenta män till tjänst som skolmästare. Det har påvisats i den tyska kontexten att de som ändå var i tjänst ofta behövde ha sidoinkomster från andra uppdrag för att klara sig.⁷⁵ Martin Luther

69. Pirinen, *Finlands kyrkohistoria*, 259.

70. GR 1530, 68.

71. GR 1544, 675.

72. I kyrkoordningen betonar han att barn ska sättas i skola i första hand ”på thet man må bekomma personer som til Predicoembetet, och hwar ellies behöffues, kunna vara brukliga”. Laurentius Petri, ”Om Scholar”, i Sven Kjollerström (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Lund 1971, 173–174.

73. Pirinen, *Finlands kyrkohistoria*, 259.

74. I England förekom det att djäknar som gått i klosterskola i syfte att bli lekmanämbetsmän i klostren efter skolgången nu i stället fortsatte med jordbruk. Hoepfner Moran, *The Growth of English Schooling*, 68.

75. Dixon, *The Reformation and Rural Society*, 152–153.

kämpade själv för att de nya skolmästarna skulle få ett större socialt erkännande i sin roll och att den statliga ersättningen till deras inkomster skulle utökas. Detta var, menar Henning Schluß, ett sätt att säkra den nya skolan mot bakgrund av olika försök till avsiktlig förstörelse av den gamla romersk-katolska skolan.⁷⁶

Gustav Vasa önskade själv att biskoparna sände goda skolmästare i tjänst, så att djäknarna kunde få den lärdom som de var belättna med.⁷⁷ Kungen kunde tillämpa olika metoder för att garantera skolmästarens inkomst och en var att använda sig av medel från kyrkan. Ett av Gustav Vasas brev utfärdades för en predikant och skolmästare i Stockholm för att försäkra att han kunde få underhåll av inkomsterna från ett antal hus som indragits från kyrkliga stiftelser.⁷⁸ I andra fall fick kungen gå in och försvara de medel som skolmästaren hade att förfoga över, då de kunde ”rappas” av adeln, det vill säga att de med våld bemäktigade sig släktgods som donerats till kyrkan.⁷⁹ Oro fanns således för att studierna inte skulle leda till en säker inkomst som präst samtidigt som skolan som sådan även hade svårigheter att finansiera sin undervisningsverksamhet.

Skolans roll som luthersk trosförmedlare

Den lutherska tron som förmedlades genom skolan kunde även göra befolkningen tveksam och avvaktande eftersom den i början sågs som ett hot mot den traditionella religionen. Martin Luther såg från 1530 utbildning som ett medel att skapa ett nytt andligt stånd som kunde bidra till att skapa ett gudfruktigt samhälle. Målet var att utbilda både för det allmänna prästadömet och det särskilda prästämbetet i en reformerad kyrka.⁸⁰

Wilhelm Sjöstrand menar att den primära orsaken till den minskade elevrekryteringen i Sverige torde vara att allmogen inte vågade sända sina barn till skolan eftersom de såg med skepsis på den nya religion som förmedlades där. En oro och otrygghet skulle alltså ligga bakom det minskade intresset för den skola som var tänkt att bygga upp den nya kyrkan.⁸¹ Processen påverkades ytterligare av kungens egen vacklande inställning till reformationen. Christer Pahlmblad menar att Gustav Vasas krav på predikan och undervisning gynnade reformatörerna, men hans ovilja mot yttre

76. Henning Schluß, ”Von der Bildungskatastrophe zur Neubegründung der Schule: Herausforderungen der Breitenbildung in der Reformation”, *Theo-Web: Zeitschrift für Religionspädagogik* 15 (2016), 132.

77. GR 1533, 211.

78. GR 1529, 11.

79. GR 1544, 52–53.

80. Methuen, ”Education in the Reformation”, 492.

81. Sjöstrand, *Pedagogikens historia*, 92–93.

förändringar av gudstjänsten gagnade de kyrkotrogna.⁸² Kungen menade själv att illasinnade rykten hade spridits att ”intet annat lära än svenska i skolorna”, men att ingen tilltro skulle sättas till dessa påståenden.⁸³ Uppenbarligen var själva användandet av svenska i skolan något som rörde upp känslorna bland befolkningen eftersom det även var ett uttryck för den lutherska trons nya gudstjänstspråk. Vid Dackeupproret 1542 ska enligt Tegels krönika formuleringen ”ett barn kunde snart vid en dyngevagn vissla en mässa fram” ha använts.⁸⁴ Sådana formuleringar förklarar vidare de negativa uppfattningar som kunde hysas om den nya utbildningen av präster, där svenska i viss utsträckning börjat användas. Kritiken kunde handla om en avsaknad av latin i skolorna, vilket varit det vanliga undervisningsspråket och därmed en manifestation av den traditionella religionens roll. Som Per-Johan Ödman beskriver skeendet kunde bönderna tyst och värdigt ta sina barn ur skolan eftersom de var tveksamma till att lämna ut barnen till en skola som ansågs vara sämre än den tidigare och som enligt rykten dessutom endast lärde ut svenska.⁸⁵

För att undvika större protester var det därför enligt Gustav Vasa centralt att folket fick undervisning och i predikan upplystes om de förändringar som genomfördes av de traditionella religiösa bruken.⁸⁶ Även om försvaret av tron också tidigare hört till furstens uppgift var det nya att många av 1500-talets furstar nu även tog på sig att definiera tron, något som instruktioner om undervisningen till prästerna är ett tydligt tecken på.⁸⁷ Kungen frågade sig följaktligen: ”vem skall lära och predika Guds ord för er och era efterkommande” om inga föddes upp som aktade kristendomen?⁸⁸

I andra nordiska länder, såsom Danmark, associerades latinskolorna med katolicism, vilket ledde till att de skolor som kyrkan organiserade i landet upphörde att fungera vid tiden för reformationen.⁸⁹ Detta förhållande förelåg inte i Sverige under den tidiga reformationen, där kritiken snarare tycks ha handlat om att uttrycka en misstänksamhet mot de nya lutherska tankarna. En uppgift blev dock även här att höja skolornas anseende och göra dem till instrument för den nya tron, vilket naturligt nog tog tid.

82. Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska: Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*, Lund 1998, 24.

83. GR 1533, 212.

84. Martin Berntson, ”Reformationsmotstånd och en kyrkosyn i förändring”, i Eva-Marie Letzter (red.), *Auktoritet i förvandling: Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*, Uppsala 2012, 61.

85. Ödman, *Kontrasternas spel*, 185.

86. Berntson, *Kättarland*, 297.

87. Nyman, ”Katolikerna under de svenska reformationerna”, 227.

88. GR 1533, 211.

89. Fink-Jensen, ”Kristendom, skole og pædagogik”, 373.

Negativa tankar om skolan kunde alltså ha att göra med skepsis mot den nya lutherska läran som undervisades i vid denna institution.

Sammanfattande slutsatser

Ett antal olika – men ofta sammanhängande – motiv för att skolorna hade svårt att rekrytera djäknar i den tidiga reformationen har presenterats i denna undersökning. Ett försök till renodlande av argumenten har gjorts för att underlätta beskrivningen av trivialskolans avfolkning och dess orsaker. Därmed analyseras utvecklingen på ett sammanhållet sätt, vilket är något som har saknats i tidigare forskning och alltså är ett nytt bidrag med denna studie. Ett övergripande skäl till föräldrarnas ovillighet att sända sina barn till skolan kan sägas ha varit av religiös art och hade att göra med den långsamma övergången från romersk-katolsk till protestantisk tro under 1500-talet. Detta kunde innefatta både materiella och trosmässiga uttryck som spelade mer eller mindre roll och som manifesterades i handling gentemot statsmakten. Perspektivet förhandling om traditionell tro har härmed visat sig vara fruktbart i analysen av den svenska kontexten.

De motiv som har anförts för skolans avfolkning var att kronans indragning av kyrksilver och föremål medförde folkliga protester eftersom den traditionella tron ansågs hotad i grunden. Detta tog sig bland annat uttryck i att barnen inte sändes till skolan. Vidare förändrades systemet med allmosor och tionde från att finansiera gudstjänstlivet till att bekosta skolor och fattigvård, vilket också var en förändring som skapade motstånd. Nedrustningen av utbildningsväsendet berodde även på institutionella förändringar relaterade till en kunglig ambivalens när det gällde lärdom och att befolkningen var osäkra på vad den lutherska utbildningen skulle leda fram till. En praktisk mentalitet som växte fram på 1500-talet hade till följd att fler valde en bana som köpman eller bonde i stället för att utbilda sig till ämbetsman eller präst. Osäkerhet kring om det verkligen skulle finnas en prästerlig inkomst i framtiden gjorde att föräldrar slutade sända barnen till skolan av ekonomiska skäl. Detta ledde även till att allt färre djäknar fanns att tillgå för tjänst i rikets förvaltning. Samtidigt hade skolan svårt att säkra finansiering för sin verksamhet, vilket kunde göra att kvaliteten blev lidande och medförde att färre skolor fanns att tillgå. Till sist utgjorde skolans nya roll som förmedlare av luthersk tro en förändring som skapade misstänksamhet hos befolkningen. Användandet av svenska i såväl gudstjänstens liturgi som i undervisningen ansågs nämligen hota den traditionella religionen, som kännetecknades av latinets starka ställning.

Det är sammanfattningsvis tydligt att såväl ekonomiskt-materiella som teologiskt-religiösa skäl spelade en roll i oviljan att sända sina barn till

skolan. Även om det bristfälliga källmaterialet gör det svårt att exakt värdera vilket eller vilka motiv som vägde tyngst, kan slutsatsen ändå dras att de sammantaget bidrog till att trivialskolan avfolkades under den tidiga reformationen. ▲

SUMMARY

The purpose of this article is to explain the declining number of pupils attending grammar school during the early Reformation period in Sweden. Although previous studies of the Reformation have presented some reasons for this change, scholars have not yet investigated the topic in a systematic way. The present article seeks to remedy this lack by identifying and analyzing several motifs. First, retraction of church property sparked protests against the schools in local parishes. Second, there was an unwillingness to pay tithes, which during the reign of Gustav I had been transferred from supporting traditional religious services to the funding of schools. Third, the educational system was weakened, which led to a shortage of educated clergymen, and questions arose about the significance of education. Fourth, the rise of a practical mentality led to more children taking up other occupations instead of attending school. Fifth, uncertainty about being able to earn a future income as a clergyman led to fewer people choosing to pursue these studies. Finally, the use of Swedish in schools was a manifestation of the Lutheran faith, which provoked protests among the people. All these motifs together contributed to parents choosing not to send their children to school, and were an expression of the ongoing negotiation about traditional religion which formed part of the slow transformation from Roman Catholicism to Lutheranism in Sweden in the sixteenth century.